

УДК 159.9.07:316.64 (477)

СЕДИХ Кіра Валеріївна

*доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка*

ДОСЛІДЖЕННЯ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ В СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ ЖИТЕЛІВ УКРАЇНИ В СИСТЕМНО-СИНЕРГЕТИЧНОМУ ПІДХОДІ

У статті викладено результати дослідження репрезентації кризи в суспільній свідомості жителів України та її динаміки. Аналіз системно-синергетичних феноменів проводився в рамках біполярних психосемантичних континуумів: активність – пасивність; сила – слабкість; добре – погано; автономність – зв'язки; порядок – хаос. Виявлено декілька типів етнічної ідентичності. Вказується на те, що на формування національної ідентичності та її розвиток впливають як сучасні події, так і колективні травми і перемоги спільного минулого, колективні ідеї, міфи. Встановлено, що протягом досліджуваного періоду, який із системно-синергетичної точки зору характеризується підвищенням хаосу, відбулися певні зміни в суспільній свідомості: стало більше активності, більше діалогу між представниками різних регіонів, більше ресурсів; спостерігається деяка стабілізація рівня невротичної тривоги. Висвітлено проблеми Контролю і Відповідальності; Боргов і Лояльності; Справедливості. Результатом кризи внаслідок появи в соціальній системі синергетичного ефекту є соціальне новоутворення – нова форма взаємодії між підсистемами суспільства «група» і «влада».

Ключові слова: *етнічна ідентичність, ідеї, суспільна свідомість, система, синергетичний ефект, взаємодія, хаос, криза.*

Постановка проблеми. Вивчення особливостей розвитку національної та етнічної ідентичності українців є особливо актуальним у світлі останніх соціальних та політичних подій, що відбуваються на території нашої держави. І самі події в українському суспільстві, які сталися протягом останнього року, відображають істотні зміни в етнічній та національній ідентичності, політичній та культурній самосвідомості українців. Соціально-політичні зміни 2013-2014 років провокують істотну перебудову етнічної ідентичності українців, їх ціннісних орієнтацій, національної самосвідомості та політичної картини світу. Отже, в умовах актуальних суспільних змін переструктурування національної та етнічної ідентичності українців набуває особливої важливості та вимагає дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Із точки зору системно-синергетичного підходу *соціальні системи* – це самоорганізовані системи. Вважається, що поведінка цих систем

доцільна, а джерело перебудови системи перебуває всередині неї самої. При цьому наміри і вчинки людей є вторинними і підвладні законам та правилам функціонування цих систем. Те, що відбувається в соціальній системі, часто не залежить від намірів і бажань людей, які входять до цієї системи, тому що життя в системі регулюється її якостями як такої. Таке розуміння визначено в понятті тотальності системи (І. Пригожин, Л. фон Берталанфі, У. Матурана, Ф. Варела, А. фон Шліппе, Й. Швайцер, К. Людевіг).

Будь-яка соціальна система періодично переживає стан хаосу і це означає нормативну кризу переходу до нового рівня організації цієї системи. Під час періоду хаосу збільшується рівень ентропії в системі, адже ентропія в теорії інформації вважається мірою невизначеності будь-якого досвіду (випробування), який може мати різні результати, а в теорії управління ентропія — міра невизначеності стану й поведіння системи в даних умовах. Саме таку кризу українці відчули на собі і продовжують відчувати. Це можна досліджувати через поняття категоріальної структури індивідуальної свідомості, яке активно вивчалось в концепціях вітчизняної психології (В.Ф. Петренко, О.Г. Шмельов).

Виклад основного матеріалу дослідження. На нашу думку, соціум має подвійну природу своєї організації: 1) це – формальна структура, яка створена для реалізації певної мети (політично-економічної упорядкованості); 2) це – система, яка самоорганізується [7]. Правила, за якими відбувається функціонування цих підсистем, є неконгруентними одне до одного і потребують постійного регулювання і координування. Організація соціальної системи здійснюється за рахунок *координації* дій різних її учасників на основі *сенсу (смислу)* (Merleau-Ponty, 1963) [6]. Сенс при формуванні етнічної та національної ідентичності створюється через інтерналізацію людьми спільної історії, різних ідей, різних культурних міфів.

При цьому, міф є частиною феноменологічної реальності особистості. Як писав Ф.Х. Кессіді, «міф – це чуттєвий образ і уявлення, своєрідне світовідчуття, а не світорозуміння, не підвладна розуму свідомість, скоріше навіть дорозумова свідомість» [6]. «Люди, занурені в один і той же міф, розуміють один одного з півслова... Міф – це таємна мова смислів, сама суть якого полягає в тому, щоб зробити дану культуру езотеричною, непроникною для представників інших культур» (Лобок, 1997, с. 21). Уже створений, міф стає підставою спільної ідентичності представників даної культури, соціальної групи. Питання про правильність чи істинність міфу позбавлене сенсу; приймаючи, розділяючи міф, я тим самим ставлю

себе всередину тієї культури, соціуму, згуртованої саме цим міфом, а засумнівавшись у ньому або в похідному від нього сенсі, я просто опиняюся в позиції чужого стосовно неї. «Сенс є вище знання не тому, що він несе в собі об'єктивну істину, а тому, що він несе в собі знак належності до тієї чи іншої культури» [2, с.86].

Люди того ж самого етнічного походження також поділяють міф посвяти, свого роду грандіозну історію про походження їхньої групи, яка включає поняття спадкової біогенетичної безперервності та надає групі деякі особливі і унікальні характеристики, які роблять її відмінною від усіх інших.

Як відомо із соціальної психології, для людей характерне сприйняття власного племені або групи як справжніх людських істот, що переважають інших, котрі здаються недосконалими людьми, і це є універсальним явищем. Очевидно, спочатку сусідні племена мали звичай конкурувати за ресурси виживання типу їжі та води. З часом як тільки їхнє виживання було забезпечене, інші надлишки ресурсів ставали цілями конкуренції. Однак коли ці ресурси змогли підвищувати почуття власної гідності кожного, хто б не володів ними, вони ставали символами влади. Ці символи, своєю чергою, отримували специфічні кольори, специфічний прапор, пісню та інші культурні знаки спільної ідентичності та історичного міфу цієї специфічної групи.

Так, Волкан ілюструє цей пункт, описуючи, що стародавні китайці мали звичай називати себе «люди», а інші раси — «kuei», що означає «полюючі духи». Американські апачі називали себе «indeh» (людьми) а інших — «indah» (ворогами). Слово «варвар» англійською означає «іноземець».

Власні дослідження особливостей етнічної та громадянської ідентичності громадян України нами проводилися в декілька етапів. На першому етапі емпіричною базою дослідження виступала вибірка, до якої увійшли представники різних регіонів України, умовно означених нами як східний, південний, центральний та західний. Вікові межі досліджуваної вибірки варіювались від 18 до 30 років із рівномірним розподілом чоловічої та жіночої статей. Для діагностики були застосовані методики: «Хто Я?» (М. Кун, Т. Мак-Партленд, адаптація Т.В. Румянцевої); методика дослідження типів етнічної ідентичності (Г.У. Солдатова, С.В. Рижова) та методика «Кольоровий тест відносин» (А.М. Еткінд). Дослідження проводилися спільно із В. Сердюком та В. Лавріненком.

Нами встановлено, що в досліджуваних зі сформованою національною ідентичністю наявні відчуття стабільності, душевного

комфорту, позитивних емоцій. У таких досліджуваних зафіксована відсутність тривоги та стурбованості у сприйнятті теперішнього, здатність долати труднощі, побудова планів на майбутнє та впевненість у ньому.

У досліджуваних із несформованою національною ідентичністю виявлено байдужість до теперішніх подій, неусвідомлення своїх ролей у етнічній групі та бажання покинути свою спільноту, невизначеність або відсутність планів на майбутнє у нашій державі.

Територіальну чи регіональну ідентичність часто розглядають у контексті соціальної (політичної, субетнічної, культурної) ідентичності. Особливість регіональної ідентичності полягає у високій питомій вазі в ній культурної складової. При цьому йдеться не стільки про стійкість культурної традиції, скільки про своєрідність політичної, управлінсько-організаційної, бізнесової культури. Регіональна ідентичність – це такою ж мірою історично сформований духовний конструкт, як і сконструйований ідеологічний продукт і мобілізаційний інструмент [1].

За теорією С. Мадді, люди розрізняються за ступенем активності, і відповідно за цим ступенем необхідної їм активації будуть проявляти відповідну поведінку. Якщо цей рівень високий, у людини сформується потреба в інтенсивності, значимості або різноманітності стимулів. Якщо рівень низький, буде сформований страх інтенсивності, значимості або різноманітності стимулів. Далі передбачається, що деякі люди навчаються успішно антиципувати вимоги активації (тобто вони активні), тоді як інші змушені коректувати розбіжність між актуальним і звичним рівнем (тобто вони пасивні) [5].

На нашу думку, в різних регіонах України субкультурою підтримувалася різна активація, так у Західній Україні — висока, на Донбасі – низька. Найбільш ворожим по відношенню до інших етносів є східний регіон України. Зокрема, крайні його прояви властиві 67 % досліджуваних, які схильні до активного відстоювання своїх етнічних та національних інтересів, що супроводжується активними діями. Така поведінка може реалізуватися навіть у формі активного протесту проти представників інших націй і підкорена відстоюванню національних інтересів. При цьому, для 33 % жителів даного регіону властива позитивна етнічна ідентичність – вони успішно ідентифікують себе з певною етнічною групою, але мають позитивне ставлення до інших народів, орієнтовані на спільне з ними життя.

Найбільш виражена позитивна етнічна ідентичність серед представників південного та центрального регіонів України. Такий тип

етнічної ідентичності задає оптимальний баланс толерантності по відношенню до власної та інших етнічних груп, що дозволяє розглядати її, з одного боку, як умову самостійності і стабільного існування етнічної групи, з іншого – як умову мирної міжкультурної взаємодії в поліетнічному світі. При цьому, 46 % досліджуваних Заходу також орієнтовані на прояви етнічної гіперідентичності, схильні активно відстоювати свої національні інтереси, навіть проявляючи ворожі дії по відношенню до представників інших етносів.

Тобто досліджувані із південного та центрального регіонів України характеризуються більш позитивною етнічною ідентичністю, порівняно з представниками інших регіонів України. При цьому жителі Сходу та Заходу України характеризуються більш вираженою орієнтацією на крайні прояви етнічної ідентичності, що граничать із етнофанатизмом та етніцизмом, порівняно з представниками Півдня та Центру України, яким властива однаково виражена позитивна етнічна ідентичність (розбіжності є статично значущими $p < 0,02$).

Також виявлено декілька типів етнічної ідентичності: 1) моноідентичність – українська (або російська, або єврейська тощо); 2) біідентичність (належність одночасно до двох етносів); 3) поліідентичність; 4) недиференційована етнічна ідентичність. Також нами встановлені розбіжності між показниками етнічної та громадянської ідентичності досліджуваних.

Друга частина проведеного дослідження полягала в тому, що протягом певного часу, а саме з жовтня 2014 по лютий 2015 нами вивчалася репрезентація соціально-політичної кризи в суспільній свідомості жителів України. Оскільки більш традиційні підходи не здатні забезпечити аналізу впливів системних ефектів другого порядку на розвиток системи, дослідження проводилося методом просторової соціограми (розстановка) з елементами соціодрами, яка, на думку Дж. Морено, є «глибинним методом дії, що має справу з міжгруповими відносинами і колективними ідеологіями» (Moreno, 1978, с.87). Таким чином, введення в систему фігури зовнішнього спостерігача надає можливість учасникам системи відрефлектувати зразки існуючої взаємодії і таким чином змінити цю взаємодію.

Дослідження проводилося під час психологічних конференцій. Учасниками були викладачі, науковці, психотерапевти, практичні психологи, студенти гуманітарних та медичних спеціальностей. За національністю – українці, росіяни, євреї, татари, греки, поляки, німці та інші. Соціограма була проведена у Львові, Києві, Харкові, Полтаві.

У кожній брали участь особи з різних регіонів України, але при цьому найбільше було представників міста-господаря конференції.

Ведучий надає учасникам інструкцію: «Йдіть не стільки за географією, скільки за вашими власними відчуттями». Ведучим пропонуються певні Фігури Розстановки, учасникам також пропонується додати ще Фігури, якщо вони вважаються важливими. Інші учасники грають роль спостерігачів і діляться своїми враженнями після обміну переживаннями Фігур Розстановки. Інтервенції ведучого: задана тема; задані певні правила (говорити про власні переживання саме на цьому місці і саме зараз і не озвучувати свої ідеї, що були в голові щодо ситуації в Україні до розстановки. Таким чином ми намагаємося обмежити впливи суспільних та індивідуальних міфологем, міфів та ідеологем, бо ці ментально-афективні конструкції блокують отримання власного досвіду. Запропоновані Фігури Розстановки: регіони України – Схід, Захід, Південь, Центр, Донбас, Крим; Європа або окремі країни Європи; США (Америка); Росія; Війна; окреслено межі дійства.

Розстановка проводиться в декілька етапів: на першому бажуючі обирають Фігуру і самостійно знаходять собі місце, потім розповідають про свої переживання на цьому Місці; на другому етапі пропонується пошукати своїй Фігурі інше місце, де буде краще; на третьому етапі учасники шукають ресурси, які можуть підтримати і змінити ситуацію на краще.

Львів, жовтень 2014 р. Всім учасникам була дуже важлива реакція Америки і Європи; майже байдуже як прореагує Росія: «Мені дуже неспокійно, особливо турбує Європа – «вона дивиться мені просто в очі». На 3-му етапі всім дискомфортно. Інструкція – шукати краще місце: Центр перший почав рухатися до Західної України, стали разом – відчули покращення і полегшення.

Європа – майже без змін (трохи цікавості), як глядачі – сіли на перший ряд стільців. Америка – стоїть на стільці, за колоною, позаду Західної України. Західна Україна від цього відчуває постійну напругу. Коли з'явилась війна – Америці стало дуже цікаво. Росія також стоїть на стільці, який знаходиться на маленькій сцені, відокремлено від інших, Крим сидить поруч з нею. Певний період часу Росія тримає руку на плечі Криму.

Із моменту пошуку ресурсів учасники відчули більше сили і впевненості, перестали звертати увагу на Європу і Америку.

Донбас спочатку поводить себе абсолютно пасивно і говорить про відсутність у нього відчуттів, «замороженість», потім, коли поруч з ним став ресурс «Цінність життя» з'явилися почуття – страх, гнів

та активність, і Донбас захотів до інших. Крим сказав, що не може стояти вже біля Росії, прийшов до всіх, став між ресурсом «Нація» і Центром.

Війна пішла до Росії: «Мені там цікавіше». Донбас і Крим запропонували взятися за руки.

Обговорення. «Що кожен з нас може зробити для таких змін?»

Західна Україна: «Мені стало некомфортно, коли взялися за руки».

Вислови учасників: «Не хочу я з ними об'єднуватися. Ці переселенці – погані. В нас у Львові так не роблять». «Для чого наші чоловіки повинні гинути за них? Треба не пускати наших чоловіків туди, на війну». «У мене виникло відчуття страху від загрози, що країна може реально розпастися».

У процесі відбулося зближення між Центром і Західною Україною, потім до них приєднався Південь, разом ці фігури відчули покращення і полегшення. Фігура Донбасу – без змін і на тому самому місці.

Багато переживань. Війні – дуже добре. Вона відчуває що всіх контролює, дуже неспокійна фігура, хоче кудись рухатися.

Ресурси були запропоновані групою спостерігачів:

1) «Життя як найбільша цінність»; 2) «Ідентичність — розбудова нації»

Під час обговорення висловлюються ідеї: «Дві частини України належали до двох різних імперій, які межували між собою і воювали під час першої світової війни, тобто українці під різними прапорами воювали одне з одним», «частина України відійде – до Польщі; частина – до Угорщини; частина – до Росії». «Україна повинна бути єдиною».

Київ, 7 листопада 2014 р. Росія: «Вы неблагодарные дети, вы меня бросили, вы от меня ушли. Мне обидно и я хочу вас наказать за это. Мне без вас плохо и пусть и вам будет плохо». Найтривожніше почувався Південь, він багато рухався – не міг собі знайти безпечне місце: «Я на одній лінії з війною, вона піде на мене» (ідентифікація учасниці себе з Одесою): «Якби можна було відійти ще далі, я би відійшла, до Америки, але тут море, мені нікуди тікати». Ховається від Війни за столами (вони стояли у приміщенні). Крим і Донбас теж шукали собі місця, їм всюди було некомфортно (і біля Росії теж). Наприкінці Крим таки сів біля Росії і схилив голову до неї на плече.

Америка і Західна Україна підійшли до Донбасу, обняли: «Ми хочемо тебе підтримати», Донбас вирвався: «Мені так незручно, я вам не вірю».

Центр: «Я хочу, щоб усі були разом». Цю фігуру учасники починають сприймати як Владу, а не як регіон. У якийсь момент інші фігури перестають слухати Центр, і не звертають на нього увагу.

Довіру викликає фігура Литви. До інших країн спочатку з надією прислухаються, але країни говорять про те, що вони як спостерігачі і їм не дуже цікаво, що тут відбувається.

У кінці хаотичність підвищилася. Фігури ходили туди-сюди, шукали собі місце, говорити почали одночасно, кожна про своє, ніхто нікого не слухав. Проте перестали звертати увагу на інші країни, навіть на Росію: «Для чого вони нам, ми повинні вирішити самі між собою». Ресурси знайти не змогли.

Харків, 29 листопада 2014 р. Литва і Німеччина виступали здебільшого разом. Вони говорили, що хотіли б допомогти Україні, але Америка тримає їх за руки надто міцно. На це Америка відповіла: «Я тримаю вас лише за одну руку, а інша у вас вільна». Кримські татари просили прощення перед Україною: «Вибачте, не вберегли».

Донбас сказав Росії: «Мамо, я вже виріс, я живу тепер окремо».

Насамкінець всі частини України взялися за руки, стали ближче одна до одної. Стали в коло обнялися. Запросили Росію, вона постояла трохи і пішла – їй некомфортно. Ресурси: «діалог»; «спільне майбутнє».

Метафора однієї з учасниць при обговоренні: «Весілля 1-й день (1-ший етап розстановки) – хто зніме фату у нареченої: свекруха або чоловік. 2-й етап – як другий день весілля – декларації про наміри».

«Війна нас об'єднала, війна прояснила, що було».

Полтава, 30 січня 2015 р. Конференція ССТ.

Ресурси: «сміливість», «громадянське суспільство», «волонтерство», «солідарність» (біля Криму), «народ, який пережив подібне»; «інформаційна підтримка».

Приховані ресурси: «совість»; «те, що зріє в Полтавській області».

Центр сприймався не стільки як регіон України, а як Влада. Росія – її ніхто не цікавив, крім Західної України, до Західної України – злість.

Багато переживань. Учасники говорять про «мороз по шкірі», «приливи жару»; особливо Крим, Донбас і «війна» (учасниця, яка обрала цю фігуру ідентифікувала себе з українськими воїнами) – плакали. Фігури переміщувалися – США (була поза територією України) стала вринути до Західної України; Крим – «біля дверей» спочатку, потім підійшов до інших фігур.

Претензії фігур одна до одної: до Західної України – зверхність; до Криму і Донбасу – інфантильно-залежна позиція, «дайте мені».

Крим почувався погано, самотньо, нікому не потрібним. Потім сказав, що ніхто на нього не звертає уваги, нікому він не потрібен – ні Україні, ні Росії. До нього прийшов ресурс, «стало легше», але з'явилося сильно виражене почуття провини перед Україною і бажання підійти. Центр на ці слова зреагував: «Так приходь!». Крим підійшов разом з ресурсом до Центру. Центр обняв Крим і сказав «Ти був як дитина, а тепер ти дорослішаєш». У Криму на це – багато змішаних емоцій: «Це краще, але почуття провини посилилося». Ведуча запропонувала спробувати вибачитися («Я не знаю, чи допоможе це Криму, але особисто мені і багатьом людям вибачення допомагає позбутися почуття провини»).

Дії учасників (самостійні): Центр ходив туди-сюди; «волонтери» принесли цукерки Сходу і Донбасу і взяли в якийсь момент за руку; (наприкінці вийшла іще одна фігура, стала біля Центру «Я – Полтава, я сиділа і думала собі: подивимось, куди нам примкнути, треба почекати. Тепер я визначилася».

Стало багато ресурсів і більше енергії, менше тривоги і страху. Фігури були дуже активні – самі рухалися і починали говорити без запрошення ведучої. Простір став заповнений.

Відгук учасниці: «Динаміка розстановки викликала почуття інтересу, очікування: що ж буде далі. Коли вже обрані були всі території, зовсім різне ставлення було до Донбасу і до решти території України. Відразу жінка, яка була в ролі Донбасу, викликала роздратування, неприйняття, а коли почала плакати, виникло переживання і біль за цю територію. Байдушність до Росії (вона є, але відчуття, що не вона є причиною всього, що відбувається, а ті люди, які не можуть розібратися в тому чого хочуть). Роздратування на ресурс «волонтерства». Відчуття, що чим більше навколишні території і ресурси хотіли допомогти Донбасу, тим більше розросталася війна. Допомога, невміла допомога, сприймалася як паливо для підтримки війни». На завершення розстановки — відчуття незавершеності і бажання визначеності.

Аналіз проведеного дослідження. Зафіксовано масовані переживання: тривога, розгубленість, страх, образа, злість, агресія, емпатія, розпач, надія.

У всіх Фігур – «регіонів» України спостерігалася недовіра до влади і збільшення довіри одне одному. Протягом року найтривожніше почувався Південь; Крим – про нього забували, він найменше брав участь в активному обговоренні; Донбас проявляв

страх і недовіру до всіх інших фігур, він поводив себе пасивно. Всім учасникам була дуже важлива реакція Америки і Європи. З моменту пошуку власних ресурсів учасники кожної Розстановки відчували більше сили і впевненості, переставали звертати увагу на Європу і Америку. Росія викликає найбільше амбівалентних – і позитивних, і негативних – почуттів.

Фігура «Війна» викликає загальний протест і почуття тривоги, страху і ненависті. Війні – дуже добре. Вона відчуває що всіх контролює, дуже неспокійна фігура, хоче кудись рухатися.

Учасниками обиралися такі *ресурси* для подолання суспільно-політичної кризи: «Життя як найбільша цінність», «Ідентичність – розбудова нації», «діалог», «спільне майбутнє», «підтримка одне одного», «підтримка міжнародної спільноти», «сміливість», «громадянське суспільство», «волонтерство», «солідарність», «досвід народів, які пережили подібне», «інформаційна підтримка».

Присутні ідеї:

– про об'єднання і про роз'єднання України (при цьому бажання кожної «від'єднаної» частини долучитися до більш сильної та стабільної держави, ніж Україна), що пояснюється як страхом і невпевненістю в майбутньому, так і звичними культурними міфами;

– «ми повинні самі розібратися із своїми проблемами і самі навести лад у своєму домі», це пояснюється готовністю взяти відповідальності на себе;

– «ми – кращі, ніж вони», це інтерпретується нами як лояльність до своєї малої соціокультурної групи та посиленням згуртованості «своїх» при означенні «чужих»;

– «надія на допомогу інших країн, бо ми недостатньо сильні перед агресором» пояснюється невротичною тривогою та бажанням розділити відповідальність або уникнути її;

– «війна нас об'єднала, війна прояснила, що було» – пояснюється психоаналітичними ідеями про те, що спільна травма об'єднує групу;

– «Західна Україна демонструє зверхність, вона завжди права»;

– «Крим» і «Донбас» займали інфантильно-залежну позицію, тепер у них рентна позиція – «дайте мені», це пояснюється бажанням перекласти відповідальність на інших і почуттям провини за спільну бездіяльність при розбудові України протягом 20 років;

– «Криму погано, самотньо, він потребує уваги, він нікому не потрібний – ні Україні, ні Росії. Він має почуття провини до України і бажання воз'єднатися з Україною», «Криму відносно добре і з Росією»; це відображає амбівалентне ставлення до проблем як анексії

Криму, так і попередньої колективної байдужості до справжнього інтегрування його в незалежну Україну;

– «Принести взаємні вибачення», так, у розстановці Кримські татари просили пробачення перед Україною «Вибачте, не вберегли».

Проаналізовано динаміку репрезентації кризи через психосемантичні біполярні континууми: Активність – пасивність; сила – слабкість; добре – погано; автономність – зв'язки; порядок – хаос.

Активність – Пасивність. Найбільша активність спостерігалася у фігур «Західна Україна» і «Південь»; найбільша пасивність – у «Криму» і «Донбасу».

Сила – Слабкість. Спостерігалися коливання від сили до слабкості, і від слабкості до сили в усіх регіонах, у Донбасу домінувала слабкість.

За факторами *добре – погано*: уявлення про «погане» спільне – це війна; уявлення про «добре» – різне, в залежності від домінуючої ідеї та домінуючого міфу.

Автономність – Зв'язки. Виявлено одночасно представлені різноспрямовані тенденції: до автономності від будь-якої влади; автономності регіонів від центру; автономності від Росії; до тісніших зв'язків між різними частинами України; амбівалентне ставлення до країн Заходу – і до більшої автономності, і до тісніших зв'язків.

Порядок – Хаос. Найбільше хаосу спостерігалось на початку листопада 2014 року і, відповідно, був зафіксований рівень найбільшої тривоги.

Розвиток самоорганізації взаємодії в соціальній системі відбувається з певною циклічністю [7]. Процес розвитку розглянуто в координатах, де вісь абсцис – «Автономія – Зв'язок»; вісь ординат – «Порядок – Хаос». Новий цикл розвитку в системі починається в квадранті АХ (Автономія-Хаос) – це 1-й етап, кожен учасник є автономним відносно нової системи, а стосунки між учасниками є хаотичними та неструктурованими; на 2-му етапі в системі вже встановлені певні зв'язки і сформовані правила, система опиняється в квадранті ЗП (Зв'язки-Порядок); 3-й етап – система переходить у квадрант ПА (Порядок – Автономність), порядок зберігається, але автономність кожного учасника системи відносно одне одного і самої системи збільшується. 4-й етап (квадрант ХА, Автономність – Хаос) у системі настає хаос (криза), яка проявляється в розпаді попередньої конфігурації взаємодії, це знаменує перехід системи на новий цикл свого розвитку, де повторюються такі ж етапи (5, 6 тощо). Розроблена схема етапів розвитку системи (див.рис.1).

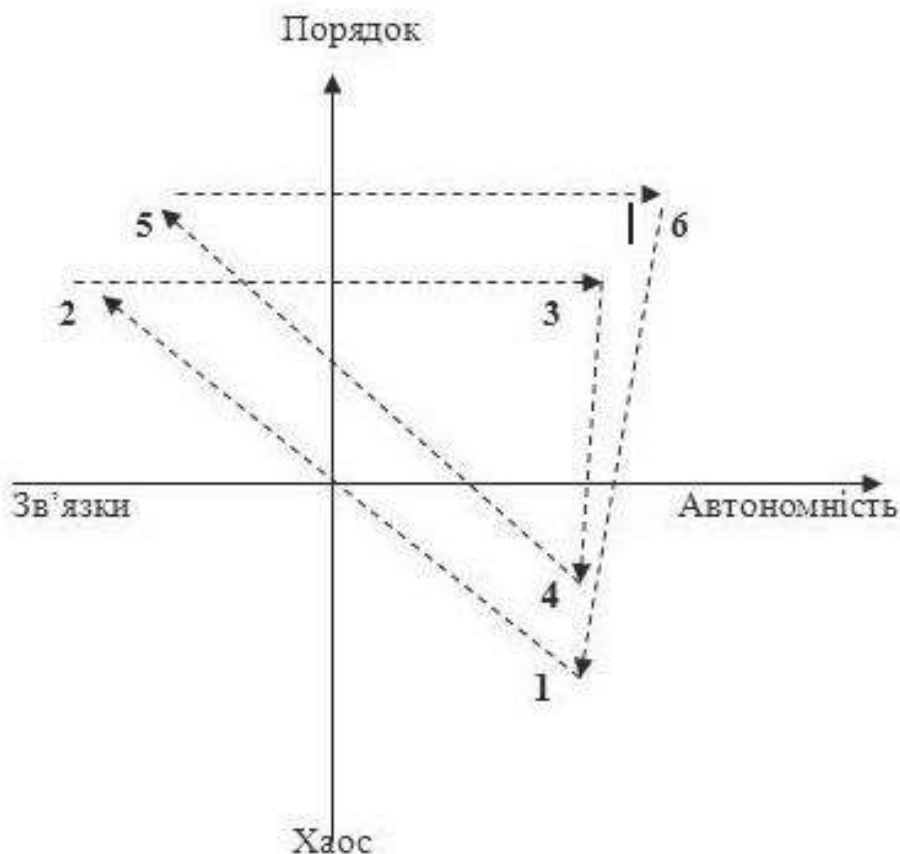


Рис. 1. Схема етапів розвитку соціальної системи

Із системно-синергетичної точки зору властивості систем, які впливають на поведінку людини, означені як системні фактори 1-го порядку; до них належать норми, вимоги і конфігурації взаємодії в системі. Під ефектами 1-го порядку ми розуміємо те, як саме людина реалізує ці інтеріоризовані фактори, коли потрапляє в іншу систему. У взаємодії підсистем «грумада» і «влада» з'являються системні фактори та ефекти 2-го порядку – це оціночні взаємостосунки та їх відтворення у поведінці людини. Фактори та ефекти 1-го порядку є предметними. Фактори 2-го порядку – це оціночні стосунки і ефекти 2-го порядку – це перенос стосунків, а не предметності, тобто виникає оціночна психологічна складова, а не просто предметна [7].

Такими ефектами 2-го порядку є наявність у суспільстві попередніх колективних травм і їхній вплив на сучасні події. Вважається, що єдність групи досягається через таку оцінну психологічну складову, як «загальна велич групи»; групи завжди показуватимуть регресивні, нарцисичні трансформації, коли цю велич атаковано (Kohut, 1988). Ці регресивні трансформації групового нарцисизму включають в себе нарцисичну агресію, гнів, лють, і

помсту. Отже, збережений у пам'яті, минулий інцидент атаки на «гордість групи» впливає на сучасні події.

На нашу думку, протягом часів незалежності України, Донбас сприймав себе як окрему групу (спільноту) в Україні і атакою на свою гордість вважає знецінення особливостей свого регіону іншими частинами України. Так, наприклад, В. Янукович значною частиною жителів Донбасу вважався брендом, символом цього регіону, тому насмішки над Януковичем сприймалися як насмішки над собою, його втеча з України — як приниження і програш «свого», і внаслідок цього виникло бажання захистити гордість своєї групи.

Згідно думки Енн Анселін Шутценбергер (Schutzenberger, 1997), групове обурення — це явище, пов'язане з несправедливістю, пережитою цією окремою групою в особі одного з її членів. Відданість як моральний борг змушує всіх індивідумів у групі відчувати, що вони зобов'язані шукати справедливості і правосуддя; будь-хто, хто буде не в змозі виконувати це зобов'язання, буде визнаний винним і таким, що заслуговує покарання. Отже, ті жителі Донбасу, які підтримують загальноукраїнську ідею, вважаються зрадниками, що пішли «проти своїх».

Десіо де Фрейтас (Freitas, 1998) показує нам, що багато з тих, хто бореться і вбиває один одного, можуть бути етнічно схожими за історією, за кров'ю, за мовою і навіть за релігією (що ми і спостерігаємо зараз і в межах України, і між Україною та Росією). Нетерпимість ґрунтується не на макроскопічних відмінностях, а на тонкощах схожості. Є лояльність до маленької етнічної групи, а не до більшої нації. Нещастя однієї групи викликає мало співчуття в іншій групі, а розмови про минулі травми збільшують переслідування в сьогоденні, дозволяючи зростати відчуттю групової ідентичності. Є певні логічні правила в індивідуальному несвідомому, наприклад, логіка класової структури, що надає однакову ідентичність і цінність тим, хто включений в цю структуру. Ось як ми розуміємо, чому, незважаючи на гарячі суперечки всередині тієї ж самої сім'ї або групи, кожного разу, коли хтось ззовні критикує одного з її членів, всі інші члени негайно стають на його захист, так як ця людина розглядається як нарцисична власність «Его».

Культура передає своє повідомлення горя найбільш специфічними способами. Наприклад, вона може використовувати масову комунікацію, щоб повідомити про випадок, або створювати анекдоти як спосіб переробки трагедії. Вона може використовувати культурні обряди, щоб святкувати річницю цих травмуючих подій, чи вона може

будувати пам'ятники з металу або каменю, щоб символізувати силу, з якою ці події будуть вічно пам'ятати.

Іван Босмормені-Нагі (Boszmormenyi-Nagy, 1983) ввів блискуче поняття «незрима лояльність», переконуючи, що сім'я і культурні відносини включають вимір як правосуддя, так і справедливості, що існують у межах родини або культури. «Симптоми» в суспільстві і повторні патерни – це засоби відчайдушного пошуку відновлення етики трансгенераційних відносин.

Проблема полягає в тому, що у великих групах і спільнотах не розроблені ритуали опрацювання групової жалоби, причому це доходить до такого ступеня, що може відбуватися «провал у часі», як це явище називає Волкан, через що травма, отримана століття назад, здається супутньою недавнім подіям. Тоді як обидві події розділені інтелектуально, емоційно вони знаходяться поруч. Втрати, пережиті культурою в цілому, що закінчуються великою кількістю жертв, підпорядкування, позбавлення волі, приниження однієї групи іншою тощо, також вимагають оплакування жалоби, і невдала спроба досягти цього може стати причиною того, що вони триватимуть вічно.

Дві частини України належали до двох різних імперій, що межували між собою і воювали під час першої світової війни, тобто українці під різними прапорами воювали одне з одним. Голодомор і сталінські концтабори – частина українців були жертвами, інша частина – катами; певна нетолерантність до інших націй (наприклад, євреїв), яка мала свого часу історичні причини, контекст вже втрачено, але залишилися певні міфологеми («Старший брат», «Воз'єднання братських народів», «Всесвітня змова сіоністів» тощо) – це фактори, що впливають на суспільне позасвідоме, поки вони свідомо не опрацьовані.

Існують групові механізми, які використовуються для стримування і трансгенераційної передачі через покоління обурення, травм і несправедливості, пережитих даним поколінням. Кожного разу, коли ціле покоління спустошене, поневолене і йому заборонено оплакувати і ритуалізувати свою втрату (як у випадку Голокосту в Другій світовій війні або Голодомору в Україні), то ті, хто вижив у подібній трагедії, довіряють вираження цих почуттів своїм нащадкам, як ніби наступні покоління могли б отримати завдання оплакування жалоби, колись заборонене їх предкам.

Окреслюючи власну незалежність, Україна (і українці) почали підкреслювати свої відмінності від Росії і російського і звинувачувати Росію в утисках. У той же час у Росії почали розкручувати ідею меншовартості українців. Також можна говорити про певну

колективну психотравму росіян, адже ними розпад СРСР був розцінений як Втрата (вони «втратили» Україну, Білорусь, Прибалтику, республіки Закавказзя та середньої Азії), при цьому ці республіки, навпаки, оцінили цей розпад, як придбання – набуття незалежності). Ці взаємні процеси породили (або підсилили) взаємну агресію.

Сучасна ситуація в Україні породила суспільну невротичну тривогу (термін введений П. Тілліхом) [3; 4]. При невротичній тривозі людина вдається до невротичного спотворення реальності, тоді як у продуктивному варіанті вона трансформує реальність у відповідності зі своїми очікуваннями, не відчуваючи невротичної тривоги.

Суспільству (і нам, психологам) необхідно перевести цю тривогу в екзистенціальну. Необхідно інтегрувати різні історії окремих спільнот у межах однієї української нації, визнати і прийняти травми. Наприклад, Volkan (1997), пропонує зробити великі взаємні вибачення між етнічними та регіональними культурами, і між багатьма поколіннями. Такі вибачення М. Горбачов приносив від імені Радянського Союзу за різанину в Польщі; Католицька церква – за свою байдужість до винищення євреїв під час Другої світової війни. Це надасть можливість Україні опрацювати минулі колективні травми і будувати спільне та стабільне майбутнє.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Таким чином, у проведеному дослідженні зафіксовані особливості етнічної та громадянської ідентичності жителів різних регіонів України. Виявлено декілька типів етнічної ідентичності: 1) моноідентичність – українська (або російська, або єврейська тощо); 2) біідентичність (належність одночасно до двох етносів); 3) поліідентичність; 4) недиференційована етнічна ідентичність. Також нами встановлені розбіжності між показниками етнічної та громадянської ідентичності досліджуваних.

Із системно-синергетичної точки зору період хаосу характеризується збільшенням ентропії як міри невизначеності отримання досвіду (випробування), що може мати різні результати також як міра невизначеності стану й поведження системи в даних умовах. На рівні індивідуальної та колективної свідомості стан невизначеності викликає невротичну тривогу й актуалізуються міфологічні способи обробки інформації. Соціальні системи є частково непередбачуваними як у перебігу хаосу, так і в змісті новоутворення, що буде породжене. Це відбувається тому, що взаємовпливи різних підсистем – політичної, етнічної, регіональної, міфологічної, і на її розвиток впливають як сучасні події, так і травми та перемоги спільного минулого. Ці взаємовпливи призводять до синергетичного

ефекту. Новоутворення, отримані в результаті пережитої кризи, можуть стати довготривалими і добре структурованими, а можуть мати ситуативний характер як наслідок поштовху, що змінює систему. Етап хаосу породжує синергетичний ефект системи і внаслідок цього соціальним новоутворенням стає нова форма взаємодії між підсистемами «грумада», «влада».

Протягом досліджуваного періоду відбулися певні зміни в суспільній свідомості: стало більше активності, більше діалогу між представниками різних регіонів, більше ресурсів: спостерігається деяка стабілізація рівня невротичної тривоги. Також проведені дослідження висвітлюють проблеми Контролю і Відповідальності; Боргів і Лояльності; Справедливості.

Список використаних джерел

1. Андреева Г.М. Социальная психология : учебник для высших учебных заведений / Галина Михайловна Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 365 с.
2. Лобок А.М. Вероятностный мир / А.М. Лобок. – Екатеринбург, 2002. – 152 с.
3. Мэй Р. Смысл тревоги / Р. Мэй. – М. : «Класс», 2001. – 384 с.
4. Тиллих П. Теология культуры / П. Тиллих. – М. : «Юристъ», 1995. – 479 с.
5. Maddi S. Developmental value of fear of death / S. Maddi // Journal of mind and behavior. – 1980. – № 1. – P. 85–92.
6. Седих К.В. Феномен сімейної матриці та ідеологія психотерапевтичної з ним / К.В. Седих // Психологія і особистість. Науковий журнал. – №2 (6). – 2014. – С. 109–121.
7. Седих К.В. Психологія взаємодії систем: «сім'я і освітні інституції» : [монографія] / К.В.Седих. – Полтава. – 2008. – 260 с.
8. Хомуленко Т.Б. Теоретичні та практичні аспекти дослідження іміджу: Монографія/ Т.Б. Хомуленко, Ю.Г. Падафет, О.В. Скориніна. – Х. : Інжек, 2005. – 269 с.

К.В. Седых

ИССЛЕДОВАНИЕ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОГО КРИЗИСА В ОБЩЕСТВЕННОМ СОЗНАНИИ ЖИТЕЛЕЙ УКРАИНЫ В СИСТЕМНО-СИНЕРГЕТИЧЕСКОМ ПОДХОДЕ

В статье изложены результаты исследования репрезентации кризиса в общественном сознании жителей Украины и ее динамики. Анализ системно-синергетических феноменов проводился в рамках биполярных психосемантических континуумов: активность – пассивность; сила – слабость; хорошо – плохо; автономность – связи; порядок – хаос. Выявлено несколько типов этнической идентичности. Указывается на то, что на формирование национальной идентичности и ее развитие влияют как современные события, так и коллективные травмы и победы общего

прошлого, коллективные идеи, мифы. Установлено, что в течение исследуемого периода, который с системно-синергетической точки зрения характеризуется повышением хаоса, произошли определенные изменения в общественном сознании: стало больше активности, больше диалога между представителями различных регионов, больше ресурсов; наблюдается некоторая стабилизация уровня невротической тревоги. Рассмотрены проблемы Контроля и Ответственности; Долгов и Лояльности; Справедливости. Результатом кризиса в результате появления в социальной системе синергетического эффекта является социальное новообразование – новая форма взаимодействия между подсистемами общества «община» и «власть».

Ключевые слова: этническая идентичность, идеи, общественное сознание, система, синергетический эффект, взаимодействие, хаос, кризис.

K. Sedych

THE RESEARCH OF SOCIO-POLITICAL CRISIS REPRESENTATION IN A PUBLIC CONSCIOUSNESS OF UKRAINE CITIZENS IN THE FRAMEWORK OF SYSTEM-SYNERGETIC APPROACH

The article presents the results of a study of the representation of crisis in the public consciousness of Ukrainian citizens and its dynamics. Analysis of systematic and synergetic phenomena was held in the framework of bipolar psychosemantical continuum: activity – passivity; strength – weakness; good – bad; autonomy – ties; order – chaos. Several types of ethnic identity were discovered. Indicates that the formation of national identity and its development are influenced by both current events and collective traumas and victories of shared past, collective ideas and myths. It was established that during the study period, which is characterized by increasing of chaos from the system-synergetic point of view, the certain changes in the public consciousness are observed – people became more active, there were more dialogue between the representatives of different regions. Also there were more resources and there has been certain stabilization of the level of neurotic anxiety. The research deals with the problems of Control and Responsibility; Debts and Loyalty; Justice. The result of the crisis, due to the appearance of a synergetic effect in the social system, is a social new entity, which is a new form of interaction between the society subsystems of «community» and «power».

Keywords: ethnic identity, ideas, social consciousness, system, synergetic effect, chaos, crisis.

Надійшла до редакції 21.12.2015 р.